

“TARJUMON” LUG‘ATNING TARKIBIY QURILISHI: BO‘LIMLAR VA MAVZUVIY GURUHLAR

Mamanazarov Sanjarbek Komilovich

Oriental Universiteti

e-mail: t_tmum.business@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20338877>

“Tarjumon” lug‘atining tarkibiy qurilishi (makrostrukturasi) o‘rta asrlar Sharq tilshunosligining o‘ziga xos qonuniyatlari va mantiqiy izchilligini namoyon etadi. Zamonaviy lug‘atlardan farqli o‘laroq, ushbu yodgorlikda so‘zlar alifbo tartibida emas, balki olamdagi narsa-hodisalarning o‘zaro mantiqiy bog‘liqligi asosida — mavzuviy (tematik) tamoyilga ko‘ra joylashtirilgan. Bunday tuzilish uslubi til o‘rganuvchilar uchun muayyan soha doirasidagi so‘zlarni bir butunlikda o‘zlashtirish imkonini bergan.

Lug‘atning makrotuzilishini tashkil etuvchi mavzuviy guruhlar shunchaki so‘zlar to‘plami emas, balki XIV asr turkiy dunyosining “lisoniy olam manzarasi”ni aks ettiruvchi tizimdir. Quyida ushbu bo‘limlarning har biriga batafsil to‘xtalib o‘tamiz:

1. *Samoviy jismlar va tabiat hodisalari*. Lug‘atning ushbu bo‘limdan boshlanishi o‘rta asrlar Sharq falsafasidagi “olamning yaratilishi” xronologiyasiga mos keladi. Muallif eng avvalo makrokosmosga oid tushunchalarni beradi.

Misollar: *Kök (Osmon), Kün (Quyosh), Ay (Oy), Yulduz (Yulduz), Bulut (Bulut), Yağmur (Yomg‘ir)*.

Ushbu bo‘limda qadimiy turkiy so‘zlarning deyarli o‘zgarmasdan saqlanganini ko‘ramiz. Masalan, “yomg‘ir” so‘zi uchun ba‘zi o‘rinlarda qipchoqcha yağmur bilan birga o‘g‘uzcha yag‘ish variantlarining berilishi muallifning lahjaviy farqlarni sinchkovlik bilan kuzatganini isbotlaydi¹.

2. *Yer va uning relyefi (Geografik leksika)*. Osmon hodisalaridan so‘ng, muallif inson yashab turgan zaminga — yer yuzi tasviriga o‘tadi.

Misollar: *Yer (Yer), Tağ (Tog‘), Tengiz (Dengiz/Ko‘l), Say (Soy/Quruq daryo o‘zani), Qum (Qum)*.

Bu bo‘limda gidronimlar va relyef shakllarining berilishi XIV asr turkiy xalqlarining geografik tushunchalari naqadar keng bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, suv havzalari bilan bog‘liq terminlarning boyligi e‘tiborga molik.

3. *Inson va uning a‘zolari (Somatik leksika)* Inson tanasi a‘zolarining berilishi lug‘atning eng boy qismlaridan biridir. Bu qismda mikrokosmos (inson) tahlil qilinadi.

Misollar: *Baş (Bosh), Köz (Ko‘z), Qulaq (Quloq), Til (Til), El/Al (Qo‘l), Ayat (Qo‘l kafti), Tiz (Tiz)*.

Muallif tana a‘zolarini yuqoridan pastga qarab tartiblaydi. Masalan, *Köz* so‘zidan so‘ng *kirpik* va *qaş* so‘zlarining kelishi mantiqiy izchillikni ta‘minlagan. Somatik leksikaning barqarorligi o‘zbek tili tarixiy leksikologiyasi uchun asosiy material hisoblanadi.

4. *Hayvonot va o‘simlik olami (Fauna va flora)* Turkiy xalqlar hayotida chorvachilik va ovchilik muhim o‘rin tutgani sababli, bu bo‘lim nihoyatda rang-barang.

Misollar: *At/Yunt (Ot), Qoy (Qo‘y), Teye (Tuya), Arslan (Arslon), Börü (Bo‘ri), Quş (Qush)*.

Ot (yilqi) bilan bog‘liq leksika alohida o‘rin egallaydi. Otning yoshi, rangi va jinsiga qarab turlicha nomlanishi (masalan: *ayg‘ir, qisir, qulun*) turkiy turmush tarzining lug‘atdagi in‘ikosidir.

Shuningdek, o'simliklar bo'limida *yig'ach* (daraxt), *ot* (o't/o'simlik), *yimiş* (meva) kabi so'zlar orqali tabiatga munosabat yoritiladi.

5. *Ijtimoiy-siyosiy va harbiy leksika*. Mamluklar harbiy davlat bo'lgani uchun ushbu qism lug'atning "strategik" markazi hisoblanadi.

Misollar: *Sultan* (Sulton), *Beg* (Bek), *Sü* (Qo'shin/Askarlar), *Čerig* (Lashkar), *Qilič* (Qilich), *Yay* (Yoy/Kamondan otish quroli).

Harbiy unvonlar va qurol-aslahalar nomlarining turkiy tilda berilishi Mamluklar qo'shinida turkiy tilning naqadar ustuvor bo'lganini dalillaydi. Bu bo'lim tarixchilar uchun ham muhim manbadir.

6. *Maishiy leksika va kiyim-kechaklar*. Kundalik hayot, uy-ro'zg'or va madaniyatni aks ettiruvchi bo'lim.

Misollar: *Et* (Go'sht), *Süt* (Sut), *Ötmek* (Non), *Toon* (Kiyim/To'n), *Etük* (Etik), *Ev* (Uy).

Taomnomaga oid so'zlar (masalan, sut mahsulotlari: *qatiq*, *qimiz*, *süzme*) turkiy pazandachilik tarixini o'rganishga yordam beradi. Kiyim-kechak nomlarining berilishi esa XIV asr kiyinish madaniyati va moda elementlari haqida ma'lumot beradi.

"Tarjumon" lug'ati o'zining qurilish texnikasi bilan XIV asr leksikografik mahoratini namoyon etadi. Undagi har bir lug'at maqolasi ma'lum bir qat'iy qolip (shablon) asosida shakllantirilgan. Muallif so'zlarni shunchaki tarjima qilmasdan, ularni qiyosiy-lingvistik tahlil doirasida taqdim etadi.

Lug'at maqolalarining lisoniy tartiblanishi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Arabcha so'z – Lisoniy va vizual o'zak. Lug'atda barcha tushunchalar arabcha so'zlar bilan boshlanadi. Bu bir necha sabablar bilan bog'liq:

XIV asrda arab tili Yaqin Sharqda asosiy fan va ta'lim tili edi. Arabcha sarlavha-so'zlar ko'pincha qizil siyohda (rubrikatsiya usuli) yozilgan. Bu o'quvchiga kerakli so'zni sahifadan tezda topish imkonini bergan. Arabcha so'zning ortidan uning jins (muzakkar/muannas) yoki son (birlik/ko'plik) xususiyatlari ba'zan izohlab ketiladi, bu esa lug'atning o'quv qo'llanmasi sifatidagi qimmatini oshiradi.

2. Turkiy muqobillarning berilishi. Lug'atning eng qimmatli qismi — arabcha so'zdan so'ng keluvchi turkiy ekvivalentlardir. Bu yerda muallif sinonimiy va dialektal farqlanish prinsiplaridan foydalanadi:

Agar so'z turli lahjalarda turlicha bo'lsa, muallif ularni aniq belgilab beradi. Masalan, "non" tushunchasini berishda qipchoqcha ötmek va o'g'uzcha ekmek shakllarini yonma-yon keltiradi. Ba'zida bitta arabcha so'z uchun bir necha turkiy sinonimlar beriladi. Bu turkiy tilning so'z boyligi arab tilidan qolishmasligini isbotlashga qaratilgan harakatdir².

3. Ajamiy (forscha) va mo'g'uliy tarjimalar. "Tarjumon" nomi bejizga "turkiy, ajamiy va mo'g'uliy" deb atalmagan. Muallif turkiy so'zdan keyin ko'p hollarda forscha (ajamiy) va ba'zi o'rinlarda mo'g'ulcha muqobillarni ham keltiradi.

Bu tartib o'sha davr savdogarlari, elchilari va harbiy xizmatchilari uchun "ko'p tilli so'zlashgich" vazifasini o'tagan. Mo'g'ulcha so'zlarning kiritilishi o'sha davrdagi siyosiy vaziyat (Oltin O'rda va Elxoniyalar bilan aloqalar) in'ikosidir. Masalan, harbiy va ma'muriy terminlarda mo'g'ulcha so'zlar turkiy so'zlar bilan parallel ravishda berilgan.

4. Grammatik va fonetik izohlash usullari. Lug'at maqolasi tarkibida so'zlarning talaffuzini aniqlashtirish uchun maxsus harakatlar (unli belgilar) qo'yilgan. XIV asr turkiy

matnlarida bu kam uchraydigan holat bo'lib, u bizga qadimiy so'zlarning lablangan yoki lablanmagan (vokalizm) holatini aniqlashga yordam beradi.

Misol: Keldi (o'tgan zamon) va kelur (hozirgi-kelasi zamon) shakllarining berilishi fe'l lug'at maqolasida grammatik paradigmaning ham mavjudligini ko'rsatadi.

Arabcha: *Al-Arz* (الأرض) — (qizil siyohda)

Turkiy: *Yer* (ير)

Ajamiy (Fors): *Zamin* (زمین)

Mo'g'uliy: *Širö* (ширә)

Bunday tizimli tartiblanish XIV asr leksikografiyasining naqadar yuqori darajada bo'lganini ko'rsatadi. Muallif o'z oldiga nafaqat so'z tarjimasini berishni, balki qiyosiy tilshunoslik elementlarini qo'llashni maqsad qilgan. Bu esa "Tarjumon" lug'atini o'sha davrdagi boshqa anonim lug'atlardan ajratib turuvchi asosiy prinsipdir.

Mavzuviy guruhlash faqatgina so'z izlashni osonlashtirmaydi, balki XIV asr turkiy xalqlari dunyoqarashidagi lisoniy manzarani tiklashga yordam beradi. Masalan, qarindosh-urug'chilik terminlarining nihoyatda boy ekanligi turkiy jamiyatda oilaviy aloqalarning ustuvorligini ko'rsatsa, harbiy terminlarning mukammalligi Mamluklar davlatining qudratini aks ettiradi.

Lug'atning oxirgi qismlarida fe'llar ham ma'lum darajada mavzuviy tartibda, so'ngra grammatik shakllari (masalan, o'tgan zamon yoki buyruq shakli) bo'yicha tizimlashtirilgan. Bu esa "Tarjumon"ni shunchaki lug'at emas, balki o'quv-uslubiy qo'llanma (manual) sifatida ham baholashga imkon beradi.